

Iwona Kopacz-Wyrwał

Procesy depopulacji na obszarach wiejskich województwa świętokrzyskiego w latach 2002–2021

Streszczenie:

Celem opracowania była analiza przestrzennego zróżnicowania procesów depopulacji na obszarach wiejskich województwa świętokrzyskiego w latach 2002–2021. Główną uwagę zwrócono na określenie skali, zasięgu i czynników mających wpływ na ubytek liczby ludności, co umożliwiło wyodrębnienie wiejskich obszarów depopulacji w województwie świętokrzyskim. Badaniem objęto wszystkie gminy wiejskie oraz część wiejską w gminach miejsko-wiejskich. Do przedstawienia zmian w odniesieniu do procesów depopulacji wykorzystano m.in. wskaźnik dynamiki. Przeprowadzona analiza wykazała, że wyludnianie się obszarów wiejskich województwa świętokrzyskiego jest wynikiem oddziaływania wielu czynników i wykazuje znaczne zróżnicowanie przestrzenne. Ogólnie ujmując, należy stwierdzić, iż najniższym wskaźnikiem dynamiki liczby ludności charakteryzowały się gminy położone z dala od dużych ośrodków miejskich oraz te, o dominujących funkcjach rolniczych. Ponadto, odznaczały się one peryferyjnością administracyjną – były położone wzdłuż granic wojewódzkich i powiatowych. Analiza wykazała również, że przyczyny wyludniania się tych obszarów miały charakter społeczny i związane były z odpływem przede wszystkim ludności młodej i dobrze wykształconej (wśród niej dominowały głównie kobiety), niskim przyrostem naturalnym – co w konsekwencji prowadzi do starzenia się ludności.

Processes of depopulation on the rural areas of the Świętokrzyskie Voivodeship in the years 2002–2021

Abstract

The aim of this work is the analysis of the spatial diversification of the processes of depopulation on the rural areas of the Świętokrzyskie Voivodeship in the years 2002–2021. Main attention was paid to determine the scale, scope and the factors influencing population decline, which made it possible to identify depopulating rural areas in Świętokrzyskie Voivodeship. The research included all of the rural communes and the rural part of the urban – rural communes. To present changes with reference to depopulation processes was used rate of dynamics. The analysis shows that the depopulation of rural areas in Świętokrzyskie Voivodeship is a result of a lot of factors and it shows a large spatial diversification. In general, the communes located away from large urban centers and those with dominant

agricultural functions are characterized by the lowest rate of dynamics of population. Moreover they were characterized by administrative peripherality – were located along provincial and district borders. The analysis also showed that social nature was the reason of the depopulation of these areas and were related to young and well educated (where mainly women dominated) population outflow, low birth rate – which consequently leads to the aging of the population.

Słowa kluczowe: depopulacja, zmiany ludnościowe, obszary wiejskie, województwo świętokrzyskie

Key words: depopulation, population changes, rural areas, Świętokrzyskie Voivodeship

Received: 30 October

Accepted: 15 December

Otrzymano: 30 października

Zaakceptowano: 15 grudnia

Sugerowana cytacja / Suggested citation: Kopacz-Wyrwał I. (2023). Procesy depopulacji na obszarach wiejskich województwa świętokrzyskiego w latach 2002–2021. *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis Studia Geographica*, 19, 39–56, doi: 10.24917/20845456.19.3

Wprowadzenie

Pod koniec XX wieku w państwach wysoko rozwiniętych zaobserwowano nasilenie się negatywnych procesów demograficznych (Mirkin, Weinberger, 2000; Kurek, 2008; Szukalski, 2019). Dotyczyły one niekorzystnych przemian w strukturze wieku: z jednej strony – gwałtownego spadku wskaźnika urodzeń i z drugiej – szybkiego wzrostu populacji w podeszłym wieku. Jak wskazują badania, Polska jest krajem, w którym negatywne procesy demograficzne – w tym zmiany w strukturze wieku – będą przebiegać z silnym natężeniem (Okólski, 2010; Śleszyński, 2018): „z jednego z najmłodszych obecnie krajów Unii Europejskiej, w 2060 r. Polska stanie się najstarszym – a proces ten będzie mieć charakter nieuchronny i w najbliższych dekadach nieodwracalny” (Kamińska, 2017: 10). Szczególnie interesująca i niewątpliwie trudna sytuacja demograficzna obserwowana jest na obszarach wiejskich, uważanych zwłaszcza w Polsce południowo-wschodniej za tereny problemowe (Rosner, 1999; Kłodziński, Dzun, 2003; Bański, 2008), gdzie od dziesięcioleci obserwuje się odpływ ludności młodej i dobrze wykształconej, „zwichniętą” strukturę płci i starzenie się społeczeństwa.

W świetle powyższych uwag celem opracowania jest analiza przestrzennego zróżnicowania procesów depopulacji na obszarach wiejskich województwa świętokrzyskiego, a także – wyodrębnienie wiejskich obszarów depopulacyjnych w województwie świętokrzyskim. Ponadto podjęto próbę identyfikacji czynników (głównie wypychających) determinujących procesy depopulacji – innych niż przyrost naturalny czy saldo migracji.

Pojęcie depopulacji rozumiane jest w niniejszym opracowaniu jako znaczny i długotrwały spadek zaludnienia, któremu towarzyszą niekorzystne zmiany w strukturze demograficznej i społecznej ludności (Frenkel, 1989; Pięcek, 2006; Szukalski, 2019). Zmiany te najczęściej związane są z selektywnością procesów

migracyjnych, które na obszarach depopulacyjnych prowadzą do nadmiernego zmniejszania się liczby młodych kobiet, czego konsekwencją jest starzenie się społeczeństwa. Spowodowane jest to tym, że swoje rodzinne strony opuszczają głównie ludzie młodzi (częściej kobiety niż mężczyźni) wchodzący w wiek produkcyjny (Pięceć, 2006; Rosner, 2012). Spada liczba zawieranych małżeństw oraz stopa urodzeń. W konsekwencji, w miarę upływu czasu – na obszarach emigracyjnych – wzrasta udział osób w wieku poprodukcyjnym oraz maleje udział osób w wieku przedprodukcyjnym.

Już w 1989 roku Eberhardt wskazywał, że w przyszłości obszary depopulacyjne staną przed groźbą katastrofy społeczno-demograficznej, ponieważ „jeżeli skala tego zjawiska przekroczy pewne granice, to na wsi pozostanie społeczność relatywnie gorzej wykształcona, pasywna społecznie, gospodarczo, a także życiowo i często zdegenerowana kulturowo, a wraz z depopulacją postępować będzie degradacja sieci osadniczej” (Frenkel, 1989: 21). Dlatego nie dziwi fakt, że badania procesów depopulacji mają długotętną tradycję w Polsce (m.in.: Grabowski, 1916; Wakar, 1932; Kosiński, 1967; Rosset, 1975; Zdrojewski, 1976; Frenkel, 1997; Długosz, 2001; Rosner, 2012; Śleszyński 2014, 2016, 2018; Kamińska, 2016; Kurek 2014, 2020) oraz na świecie (m.in.: Seville, 1957; Sofranko, 1984; Feser, Sweeney, 2003; Pinilla, Ayuda, Saez, 2008; Johnson, Lichter, 2019; Bruno, Sorando, Álvarez-Farizo, Castellano i in., 2021).

W niniejszej pracy badaniem objęto wszystkie gminy wiejskie oraz obszary wiejskie gmin miejsko-wiejskich województwa świętokrzyskiego. Analiza obejmowała lata 2002–2021. Łącznie przebadano 97 gmin, co stanowiło 93,3% powierzchni województwa, którą w 2021 roku zamieszkiwały 654 244 osoby, tj. ponad 55% ludności (GUS, BDL).

Do przedstawienia zmian w odniesieniu do procesów depopulacji wykorzystano najczęściej stosowany wskaźnik dynamiki, obrazujący tempo wzrostu lub spadku liczby ludności w latach 2002–2021 na obszarach wiejskich województwa świętokrzyskiego. Oprócz tego w pracy zastosowano wskaźnik starości demograficznej oraz wskaźnik gęstości zaludnienia. Posłużyły one następnie do wydzielenia wiejskich obszarów depopulacyjnych w województwie świętokrzyskim (w odniesieniu do średnich wartości dla obszarów wiejskich).

Metodą J.W. Webba (1963) określono rolę przyrostu naturalnego i salda migracji w kształtowaniu się bilansu demograficznego na obszarach wiejskich województwa świętokrzyskiego. Podstawą tej metody jest założenie, że przyrost lub ubytek rzeczywisty ludności zależy od wzajemnej relacji przyrostu (lub ubytku) migracyjnego oraz przyrostu (lub ubytku) naturalnego. Relację tę wyraźnie przedstawia „wykres analityczny”, na którym każda badana jednostka terytorialna występuje jako punkt w układzie współrzędnych w zależności od wielkości przyrostu lub ubytku naturalnego (oś Y) i przyrostu lub ubytku migracyjnego (oś X) (Kosiński, 1967). W zależności od kształtowana się poziomu obu cech można wyróżnić 16 klas podziału, w tym 8 głównych (Webb, 1963):

- klasę A – z dominacją przyrostu naturalnego nad ujemnym saldem migracji ($PN + > E$),
- klasę B – z dominacją przyrostu naturalnego nad dodatnim saldem migracji ($PN + > I$),

- klasę C – z dominacją dodatniego salda migracji nad przyrostem naturalnym ($I > PN+$),
- klasę D – z dominacją dodatniego salda migracji nad ubytkiem naturalnym ($I > PN-$),
- klasę E – z dominacją ubytku naturalnego nad napływem migracyjnym ($PN- > I$),
- klasę F – z dominacją ubytku naturalnego w stosunku do emigracji ($PN- > E$),
- klasę G – z dominacją emigracji nad ubytkiem naturalnym ($E > PN-$),
- klasę H – z dominacją emigracji nad przyrostem naturalnym ($E > PN+$).

Przynależność do klas A–D oznacza wzrost liczby ludności, spowodowany przewagą przyrostu naturalnego lub napływu migracyjnego nad drugą cechą. Natomiast zaklasyfikowanie do klas E–H oznacza bezwzględny ubytek zaludnienia (Runge, 2007).

Zmiany liczby ludności na obszarach wiejskich województwa świętokrzyskiego w latach 2002–2021

W latach 2002–2021 liczba ludności na obszarach wiejskich województwa świętokrzyskiego obniżyła się z 702 859 do 654 244 osób, tj. o 6,9% (Tab. 1). W porównaniu z miastami i ogółem województwa tempo spadku liczby ludności było niższe. W miastach bowiem liczba ludności obniżyła się o 10,0%, natomiast w województwie o 8,3%. Była to odmienna tendencja niż w Polsce, gdzie w analizowanym okresie zanotowano wzrost zaludnienia obszarów wiejskich o 4,3%.

Wskaźnik dynamiki liczby ludności na obszarach wiejskich województwa świętokrzyskiego był zróżnicowany przestrzennie i wahał się od 79,4% (Tartów) do 139,3% (Morawica), przy średniej wartości 93,1%. Przyjmując za kryterium powyższy wskaźnik na obszarach wiejskich województwa świętokrzyskiego wyróżniono trzy typy gmin (Ryc. 1; Tab. 2):

- regresywne, odznaczające się spadkiem liczby ludności (wskaźnik dynamiki wyniósł poniżej 94,9%). W grupie tej znalazło się aż 66% gmin, które zamieszkiwała ponad połowa ludności wiejskiej województwa (Tab. 2). Gminy te zlokalizowane głównie na obszarach peryferyjnych województwa, z dala od dużych ośrodków miejskich, posiadały rolniczy charakter. Odznaczały się niskim przyrostem naturalnym, związanym z odpływem do miast młodych (zwłaszcza kobiet), dobrze wykształconych i przedsiębiorczych t (Kopacz-Wyrwał, 2020), co w efekcie prowadziło do starzenia się społeczeństwa na tych obszarach. Dodatkowo: rolniczy charakter, niski poziom kapitału społecznego oraz m.in. zamknięcie w 2006 r. cukrowni „Łubna” w Kazimierzy Wielkiej – potęgowało spadek zaludnienia w okolicznych gminach (Działoszyce, Czarnocin, Opatowiec, Bejsce, Skalbmierz). Był to najstarszy zakład przemysłowy w południowej części województwa świętokrzyskiego.
- stagnujące (wskaźnik dynamiki wahał się w granicach 95–104,9%). Grupa ta liczyła $\frac{1}{4}$ wszystkich gmin, które zamieszkiwała 30,5% ludności wiejskiej województwa. Sporą liczbę stanowiły tu części wiejskie gmin miejsko-wiejskich, położone bliżej ośrodków centralnych.

- progresywne, cechujące się wzrostem liczby ludności (wskaźnik dynamiki wynosił powyżej 105%). W grupie tej znalazło się tylko 9 gmin: głównie strefy podmiejskiej Kielc oraz gmina uzdrowska Busko-Zdrój. Obszary te cechuje szybki rozwój, który opiera się na zasobach pracy i potencjale „kolonizującym” strefy powiązane z dużymi centrami miejskimi (Heffner, 2012). Dlatego też odznaczają się one dobrze wykształconymi funkcjami przemysłowymi, usługowymi i mieszkalnymi (osiedla sypialnie).

Tab.1. Zmiany liczby ludności w Polsce i województwie świętokrzyskim w latach 2002–2021.

Obszar	2002	2021	Wskaźnik dynamiki [%]
woj. świętokrzyskie	1 295 885	1 187 693	91,7
woj. świętokrzyskie (miasto)	593 026	533 449	90,0
woj. świętokrzyskie (wieś)	702 859	654 244	93,1
Polska	38 218 531	37 907 704	99,2
Polska (miasto)	23 571 225	22 624 014	96,0
Polska (wieś)	14 647 306	15 283 690	104,3

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL, GUS.

Tab.2. Wskaźnik dynamiki liczby ludności na obszarach wiejskich województwa świętokrzyskiego w latach 2002–2021.

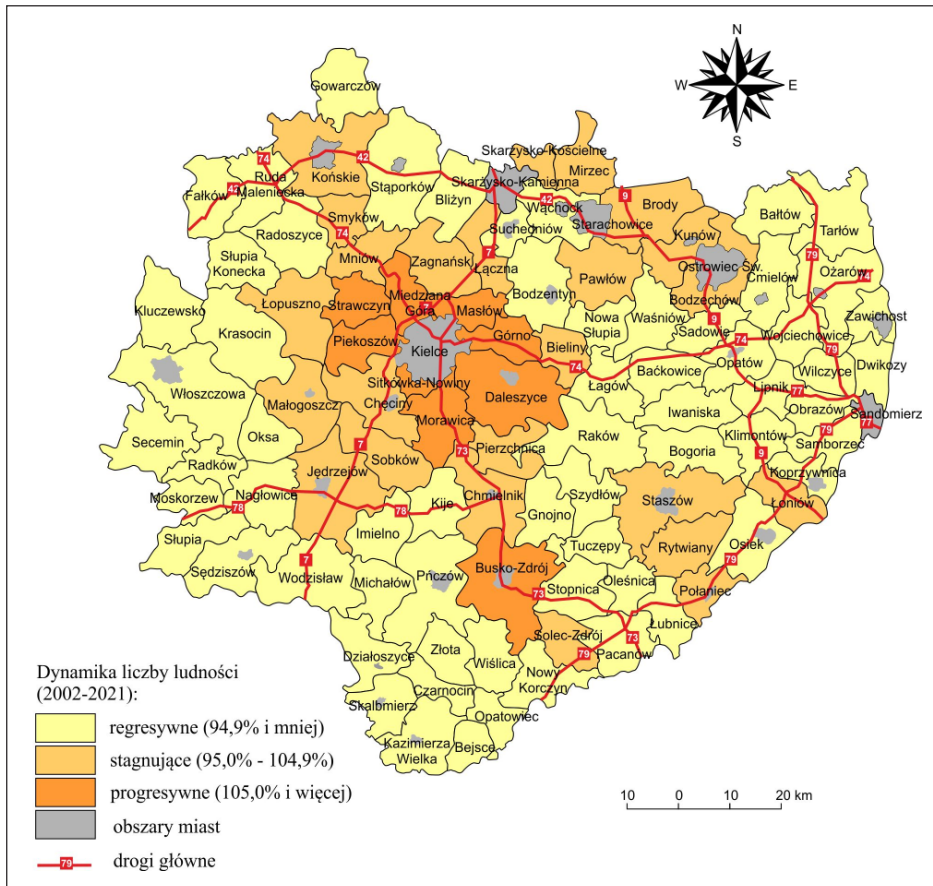
Typ gminy (wskaźnik dynamiki)	Liczba gmin	Liczba ludności	% gmin	% ludności
regresywne (94,9% i mniej)	64	336 282	66,0	51,4
stagnujące (95,0%-104,9%)	24	199 544	24,7	30,5
progresywne (105,0% i więcej)	9	118 418	9,3	18,1
razem	97	654 244	100,0	100,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL, GUS.

Ogólnie można stwierdzić, że o zmianach liczby ludności wiejskiej na obszarze województwa świętokrzyskiego w głównej mierze zadecydowały procesy urbanizacji i industrializacji. Jak podaje W. Kamińska (2010: 208): „różnicowanie się struktury pozarolniczych źródeł zatrudnienia (urbanizacja ekonomiczna) na obszarach wiejskich powoduje wzrost ich atrakcyjności zarówno osiedleńczej jak i lokalizacyjnej”.

W celu zbadania przemian, jakie zaszły na obszarach wiejskich woj. świętokrzyskiego w stanie ludności, dokonano analizy typów rozwoju ludnościowego wg metody J.W. Webba (1963). W latach 2002–2021 wiejskie obszary województwa świętokrzyskiego należały do 4 typów demograficznych: D, E, F i G (Ryc. 2).

Najwięcej jednostek depopulacyjnych (61,2%) znalazło się w typie F – cechującym się dominacją ujemnego przyrostu naturalnego nad ujemnym saldem migracji, zlokalizowanych przede wszystkim w południowej i zachodniej części

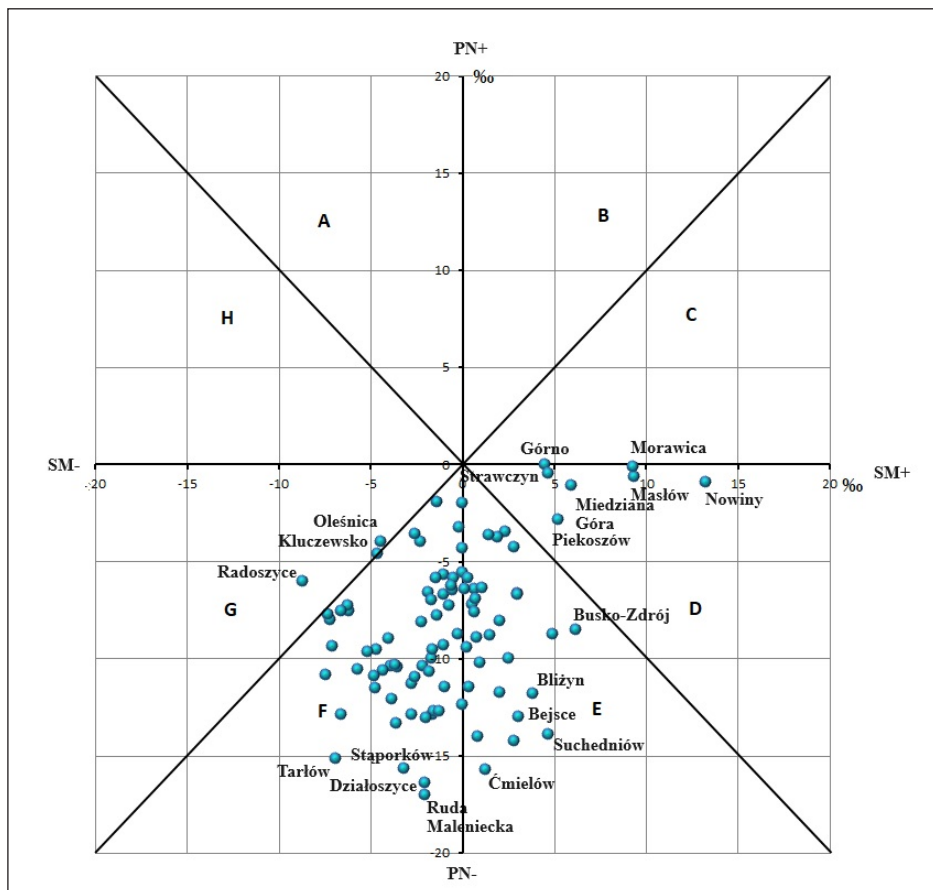

Ryc.1. Przestrzenne zróżnicowanie wskaźnika dynamiki liczby ludności na obszarach wiejskich województwa świętokrzyskiego w latach 2002–2021.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL, GUS.

województwa świętokrzyskiego. Taki stan rzeczy świadczy o dalece posuniętych zmianach w świadomości współczesnych kobiet z obszarów wiejskich, które chcąc spełniać się zawodowo, odkładają w czasie zawieranie małżeństwa i posiadanie potomstwa, przyjmując model rodziny 2+1, a nawet 2+0, co w efekcie daje ujemny przyrost naturalny. Malejąca liczba kobiet na obszarach wiejskich pociągała za sobą spadek zawieranych małżeństw, a tym samym także zmniejszenie liczby urodzeń, co w konsekwencji przyczyniało się do zmniejszenia zaludnienia oraz niekorzystnych zmian w strukturze wiekowej mieszkańców wsi (Kamińska, 2017; Kurek, 2020).

W typie E odznaczającym się dominacją ubytku naturalnego nad napływem migracyjnym – znalazło się 29 jednostek przestrzennych (29,9%). Można przypuszczać, że procesy depopulacji były determinowane coraz mocniej propagowanym konsumpcyjnym stylem życia wśród mieszkańców obszarów wiejskich. Młodzi ludzie na wsi, idąc w ślady swoich rówieśników z miasta, zaczęli coraz częściej przyjmować nowe wzorce kulturowe, w tym zasadę „mieć niż być”. Dla

Ryc.2. Rozkład typów klasyfikacyjnych J.W. Webba obszarów wiejskich w województwie świętokrzyskim.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL, GUS.

współczesnego młodego Polaka nierzadko ważniejsze stały się dobra materialne niż wartości rodzinne: dążą do posiadania mieszkania, samochodu, markowych i modnych ubrań czy podróżowania po świecie. Taki luksus może zazwyczaj zapewnić tylko nieustanny rozwój zawodowy (studia, szkolenia, czyli systematyczne podnoszenie kwalifikacji). Niestety, ciągła „pogoń” za potrzebą wysokiego poziomu życia prowadzi do wspomnianego wyżej odkładania w czasie założenia rodziny i posiadania dzieci, a w konsekwencji – do zmniejszenia liczby ludności.

Przyczyn depopulacji obszarów wiejskich można się także dopatrywać we wstąpieniu Polski w struktury Unii Europejskiej. W maju 2004 r. otworzyły się dla Polaków rynki pracy państw członkowskich, co wywołało niekontrolowaną emigrację na skalę masową – głównie do Wielkiej Brytanii i Irlandii. Jak wskazują badania (Kaczmarczyk, Okólski, 2008), migrowali przede wszystkim ludzie młodzi ze wsi bądź małych miast (nieprzekraczających 100 tys. mieszkańców),

a świętokrzyskie po 1 maja 2004 r. znalazło się w pierwszej trójce województw (obok podkarpackiego i podlaskiego) pod względem intensywności migracji za granicę, przy czym wśród migrantów zagranicznych z województwa świętokrzyskiego dominowały osoby z wyższym wykształceniem.

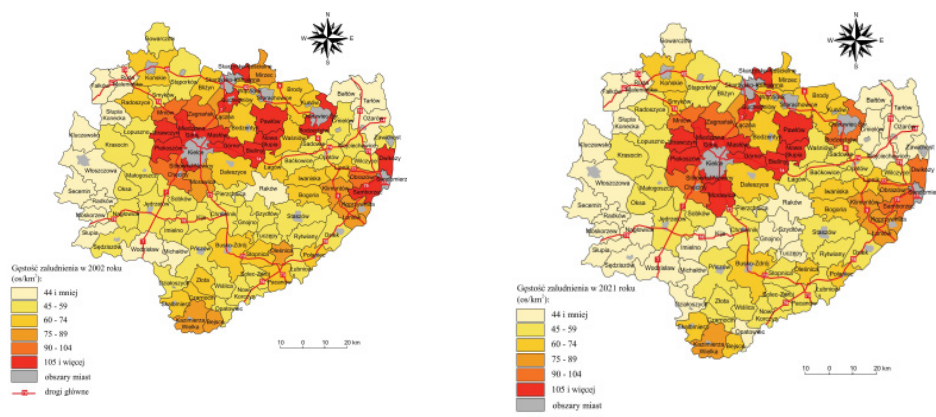
Klasy: E, F i G cechował bezwzględny ubytek zaludnienia, lecz na uwagę zasługuje klasa D – gdzie obserwowany jest niewielki wzrost liczby ludności z dominacją dodatniego salda migracji nad ubytkiem naturalnym – są to gminy strefy podmiejskiej Kielc (Nowiny, Morawica, Masłów, Górnio, Strawczyn, Miedziana Góra, Piekoszów). Ludność przenosi się tu w poszukiwaniu lepszych warunków życia oraz szerszych możliwości realizacji pragnień i aspiracji życiowych (Kamińska, 2017).

Należy również zaznaczyć, że w żadnej z gmin nie odnotowano dodatniego przyrostu naturalnego – najwyższy wynosił bowiem 0,0‰ (Górnio). Zatem bezpośrednią przyczyną depopulacji tych obszarów był niewątpliwie ujemny przyrost naturalny wspomagany odpływem migracyjnym ludności.

Gęstość zaludnienia na obszarach wiejskich województwa świętokrzyskiego

Zróznicowana dynamika liczby ludności w latach 2002–2021 wpłynęła na rozmieszczenie ludności na obszarach wiejskich województwa świętokrzyskiego. Miernikiem atrakcyjności osiedleńczej badanych obszarów jest gęstość zaludnienia – wskazuje na stopień intensywności zagospodarowania terenu, charakter osadnictwa, rozmieszczenie sił wytwórczych, poziom infrastruktury, regionalne warunki zatrudnienia czy też politykę mieszkaniową (Stanny, 2011).

W latach 2002–2021 na obszarach wiejskich województwa świętokrzyskiego średni wskaźnik gęstości zaludnienia zmalał z 64 do 60 os/km². Była to odmienna tendencja niż na obszarach wiejskich Polski, gdzie wskaźnik gęstości zaludnienia wzrósł z 50 do 53 os/km² (BDL, GUS).

Ryc. 3, 4. Przestrzenne zróżnicowanie gęstości zaludnienia na obszarach wiejskich województwa świętokrzyskiego w 2002 i 2021 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL, GUS.

W 2021 r. na obszarach wiejskich województwa świętokrzyskiego rozpiętość wskaźnika gęstości zaludnienia wahała się od 26 os/km² w peryferyjnej gminie Ruda Maleniecka do 180 os/km² w gminie Górno.

Generalnie można zauważyć, że zarówno w 2002, jak i 2021 roku najniższą gęstość zaludnienia posiadały gminy peryferyjne – o niekorzystnych warunkach dla rozwoju rolnictwa oraz ze słabo rozwiniętą infrastrukturą drogową (Raków). Najniższa gęstość zaludnienia (44 os/km² i mniej) w 2002 roku wystąpiła na obszarze 15 gmin, zaś w 2021 roku takich jednostek było już 28 (Ryc. 3; Ryc. 4).

Wszystkie powyższe gminy posiadały w 2021 roku ujemny przyrost naturalny, zaś ubytek migracyjny pojawił się w 20 jednostkach (Ryc. 2). Dodatkowo saldo migracji wystąpiło w 8 gminach – lecz było ono niewielkie i nie kompensowało znacznego ujemnego przyrostu naturalnego. Te 28 jednostek przestrzennych cechował więc bezwzględny ubytek ludności – wszystkie należały do typu E (z dominacją ubytku naturalnego nad napływem migracyjnym) i F (z dominacją ubytku naturalnego w stosunku do emigracji) według klasyfikacji Webba. Ciekawy przypadek stanowiła gmina Raków, zlokalizowana na obrzeżach powiatu kieleckiego, która do 1999 r. stanowiła granicę ówczesnego województwa kieleckiego. Przez jej teren nie przebiegały żadne ważniejsze (regionalne i ponadregionalne) trakty komunikacyjne, które ułatwiałyby codzienny dojazd do pobliskich miast, co mogło dodatkowo skłaniać lokalną ludność do podjęcia decyzji o przeprowadzce do ośrodka miejskiego.

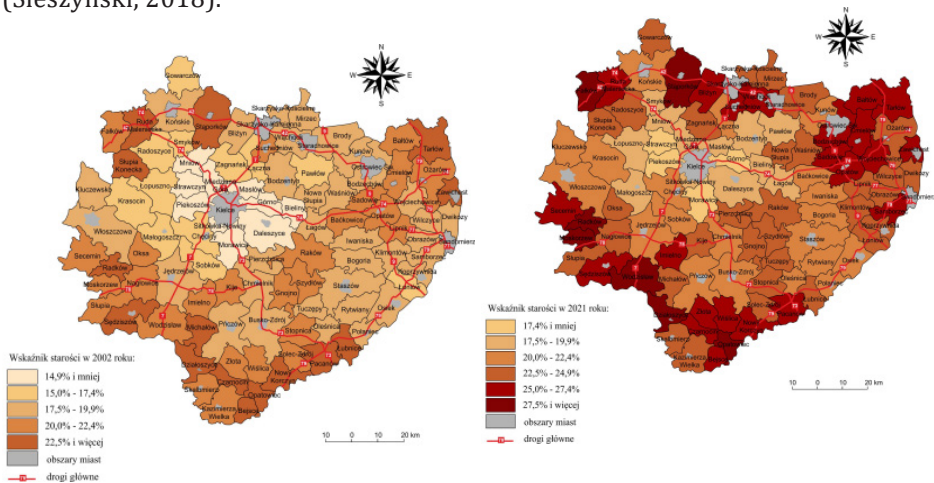
Znaczny wpływ na współczesny przebieg omawianych procesów miały również uwarunkowania historyczne. Przeludnienie agrarne, polityka państw zaborczych w XIX wieku, a wreszcie wzrost atrakcyjności osiedleńczej i inwestycyjnej ośrodków miejskich oraz degradacja (w tym zakresie) obszarów wiejskich w okresie gospodarki centralnie sterowanej – były powodem opuszczania wsi o niskim stopniu industrializacji przez młode pokolenie. I choć współcześnie na polskiej wsi rozwijają się funkcje pozarolnicze, to jednak ukształtowana w okresie PRL-u niska atrakcyjność osiedleńcza tych obszarów oraz zakrojone na szeroką skalę przemiany społeczne (zmiana modelu rodziny, wydłużający się wiek wchodzenia w związek małżeński i posiadania pierwszego dziecka, akceptacja nieformalnych związków partnerskich) są czynnikami bardziej wypychającymi, niż przyciągającymi nowych mieszkańców (Kamińska, 2017).

Wysokie i bardzo wysokie wartości (powyżej 90 os/km²) wskaźnika gęstości zaludnienia wystąpiły w gminach położonych wokół największych miast (ryc. 3, 4). Było to w środkowo-północnej części województwa, gdzie gminy sąsiadowały z ośrodkami Staropolskiego Okręgu Przemysłowego (Kielce, Skarżysko Kamienna, Starachowice i Ostrowiec Świętokrzyski) oraz wzdłuż wschodniej granicy regionu wokół Sandomierza. Jednostki te cechowały się – choć w zdecydowanej większości niewielkimi – ujemnymi wartościami przyrostu naturalnego i należały do typu D (z dominacją dodatniego salda migracji nad ubytkiem naturalnym) i E (z dominacją ubytku naturalnego nad napływem migracyjnym) według klasyfikacji Webba (Ryc. 2).

Wskaźnik starości na obszarach wiejskich województwa świętokrzyskiego

Konsekwencją przyrostu naturalnego i salda migracji jest struktura biologiczna ludności, w tym odsetek ludności w wieku poprodukcyjnym. Starzenie się ludności jest jednym z najbardziej specyficznych aspektów współczesnych procesów demograficznych. W latach 2002–2021 odsetek ludności w wieku poprodukcyjnym na obszarach wiejskich województwa świętokrzyskiego wykazywał tendencję wzrostową. Jego średnia wartość wzrosła z 18,4 do 22,3% (tj. o 21%) i w porównaniu z obszarami wiejskimi Polski był on wyższy o 3 pkt proc. Oznacza to wysoki stopień zaawansowania procesów starzenia – według skali Rosseta już pod koniec ubiegłego stulecia znaleźliśmy się w takim stadium starzenia się ludności.

Analizowany wskaźnik wahał się w 2021 r. od 15,7% w podmiejskiej gminie Górno do 30,3% w Opatowcu, a jego wartości rosły w miarę oddalania się od dużych ośrodków miejskich (Ryc. 5, 6). Te powyżej średniej dla obszarów wiejskich województwa świętokrzyskiego wystąpiły w gminach zlokalizowanych wzdłuż granic wojewódzkich oraz na terenach typowo rolniczych. Współcześnie uprawianie roli jest mało atrakcyjnym zajęciem dla młodych ludzi, w związku z czym emigrują oni do miast w poszukiwaniu zatrudnienia i lepszych warunków życia. Ten stały odpływ ludności w wieku prokreacyjnym przyczynił się do wzrostu udziału osób starszych (Kurek, 2008; Kamińska, 2017). Na procesy starzenia się w tych gminach wpływało zarówno ujemne saldo migracji, które kształtowało się na poziomie -7,4‰ do -1,3‰, jak również ujemny przyrost naturalny (-17,0‰ do -3,6‰). W kolejnych latach w gminach tych przewiduje się spadek odsetka osób w wieku poprodukcyjnym, co jednak nie napawa optymizmem, ponieważ wskaźnik starości osiągnął już tak krytyczne wartości, że ich dalszy wzrost jest praktycznie niemożliwy. Obniżenie się udziału osób w wieku poprodukcyjnym będzie związane z naturalnym wymieraniem ludności w wieku senioralnym (Śleszyński, 2018).

Ryc. 5, 6. Przestrzenne zróżnicowanie wskaźnika starości na obszarach wiejskich województwa świętokrzyskiego w 2002 i 2021 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL, GUS.

W gminach sąsiadujących z ośrodkami miejskimi (np. Kielce, Staszów, Busko-Zdrój) wskaźnik starości przyjmował wartości poniżej średniej dla obszarów wiejskich województwa świętokrzyskiego, co było związane przede wszystkim z selektywnością procesów migracyjnych. Na obszary podmiejskie przenosi się bowiem głównie ludność w wieku produkcyjnym – dobrze wykształcona i przedsiębiorcza (Kopacz-Wyrwał, 2020; Kurek, 2020).

Wiejskie obszary depopulacyjne w województwie świętokrzyskim

Przedstawione wskaźniki posłużyły jako kryteria do wydzielenia wiejskich obszarów depopulacyjnych w województwie świętokrzyskim, które odznaczają się:

- ubytkiem ludności (wskaźnik dynamiki ludności poniżej 93,1%, czyli poniżej średniej dla obszarów wiejskich),
- zaawansowanymi procesami starzenia (wskaźnik starości demograficznej powyżej 22,3%),
- niską gęstością zaludnienia (poniżej 60 osób na km²).

Łącznie te 3 kryteria spełniła niemal połowa gmin, zamieszkała przez 1/3 ludności wiejskiej województwa (tab. 3).

Tab. 3. Typologia gmin ze względu na wysokość wskaźnika dynamiki liczby ludności, wskaźnika starości demograficznej oraz gęstości zaludnienia w województwie świętokrzyskim

Typ gminy	Liczba gmin	Liczba ludności	% gmin	% ludności
obszary wiejskie spełniające 3 kryteria – WIEJSKIE OBSZARY DEPOPULACYJNE	43	201 996	44,3	30,9
obszary wiejskie spełniające 2 kryteria	18	114 416	18,6	17,5
obszary wiejskie spełniające 1 kryterium	20	164 226	20,6	25,1
obszary wiejskie nie spełniające żadnego kryterium	16	173 606	16,5	26,5
razem	97	654 244	100,0	100,0

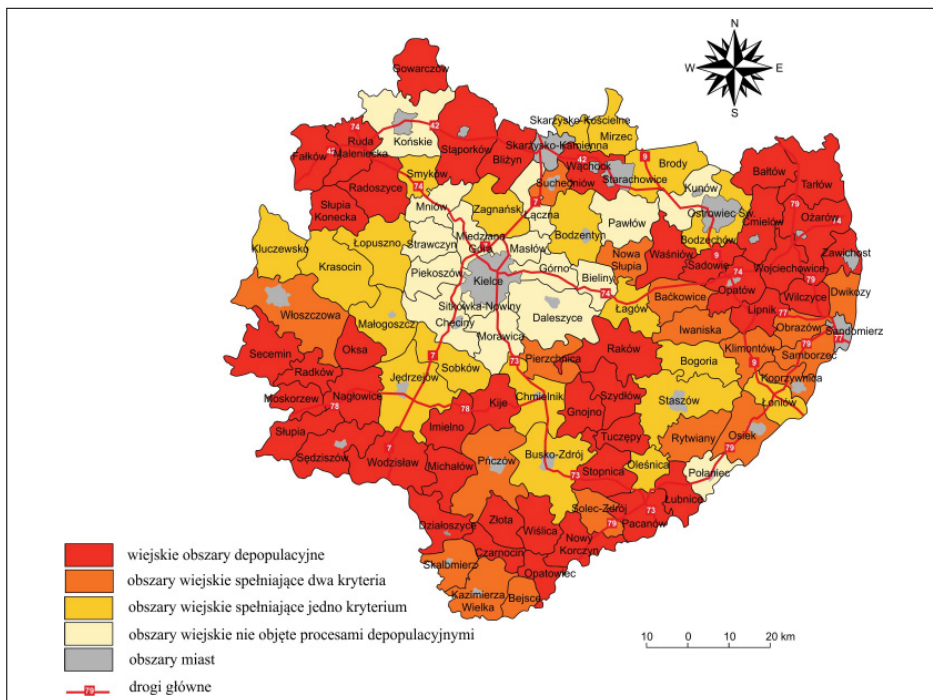
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL, GUS.

Gminy depopulacyjne tworzyły 3 duże skupiska, które zlokalizowane były w północno-wschodniej, południowej i południowo-zachodniej części województwa świętokrzyskiego (ryc. 7). Wśród jednostek depopulacyjnych wystąpiły także gminy położone wyspowo w północnej i środkowej części badanego obszaru. Wszystkie jednostki objęte procesami depopulacji cechowały się peryferyjnością administracyjną – wzdłuż granic powiatowych i wojewódzkich, gdzie dostęp do usług wyższego rzędu jest znacznie ograniczony. Na obszarach tych dominuje tradycyjne rolnictwo w rozdrobnionych gospodarstwach. Badania wykazały również, że cechują się one niekorzystnymi wartościami wskaźników demograficznych, społecznych, ekonomicznych i infrastrukturalnych, co w konsekwencji

przekładało się na niskie wartości wskaźnika przedsiębiorczości oraz średni i niski poziom życia (Kamińska, 2010; Kopacz-Wyrwał, 2020).

Jak pisał E. Duś (2011), peryferyjność zwykle kojarzona jest z odległym położeniem od centrum oraz z pewnego rodzaju marginalizacją pod względem społeczno-gospodarczym. Położenie na pograniczu rejonów o silnej trwałości historycznych granic państwowych bądź administracyjnych powoduje, że pozostają one poza zasięgiem oddziaływania dobrze wykształconych ośrodków centralnych sąsiadujących ze sobą regionów. Kontakty z nim mogą być utrudnione poprzez odległość ekonomiczną, która jednocześnie tworzy bariery o charakterze społecznym (Duś, 2011).

Obszary depopulacyjne posiadały niską gęstość zaludnienia oraz wysoki odsetek ludności w wieku poprodukcyjnym, co w konsekwencji przełożyć się może na pogarszające się warunki życia oraz szeroko rozumiane niedoinwestowanie tych terenów. Według M. Miszczuk (2009) najważniejszym czynnikiem wpływającym na potencjał finansowy gmin w Polsce jest liczba ludności i jej struktura wiekowa. Potencjał demograficzny gminy wpływa na jej rozwój w sposób bezpośredni i pośredni. W sposób bezpośredni – poprzez wysokość przyznawanej gminom subwencji ogólnej (kwota podstawowa jest proporcjonalna do liczby mieszkańców gminy) i oświatowej (liczba uczniów w szkołach), a także wpływy z podatków lokalnych. Natomiast w sposób pośredni – poprzez pozarolniczą działalność gospodarczą i funkcjonujące podmioty gospodarcze (udział w podatkach stanowiących dochód budżetu państwa). Ponieważ obszary wiejskie opuszczają zwykle ludzie

Ryc.7. Wiejskie obszary depopulacyjne w województwie świętokrzyskim.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL, GUS.

młodzi i przedsiębiorczy, należy liczyć się z tym, że gmina wyludniająca się zostanie pozbawiona potencjalnych właścicieli działalności pozarolniczej. A brak rozwoju prywatnej inicjatywy prowadzi do bardzo małych przychodów gminy, co z kolei przyczynia się do słabego inwestowania w infrastrukturę społeczną i techniczną, która potencjalnie mogłaby przyciągnąć inwestorów z zewnątrz. Jak wskazywał A. Zalewski (2005), infrastruktura – zarówno społeczna, jak i techniczna – obsługując działalność gospodarczą, zaspokaja także podstawowe potrzeby bytowe mieszkańców oraz pozwala na racjonalne wykorzystanie zasobów środowiska.

Obszary nie objęte procesami depopulacyjnymi, czyli takie, które nie spełniały żadnego kryterium, stanowiły 16,5% analizowanych jednostek, a na ich terenie mieszkała $\frac{1}{4}$ ludności wiejskiej województwa. Były to głównie gminy położone wokół Kielc oraz Ostrowca Świętokrzyskiego, Starachowic, Skarżyska-Kamiennej i Końskich. Strefa podmiejska to bardzo atrakcyjne miejsce do zamieszkania, dlatego też nie dziwi fakt, że obszary te odznaczały się korzystnymi strukturami demograficznymi (niskie wartości stopy zgonów i wskaźnika starości, a tym samym współczynnika obciążenia demograficznego oraz wysokie dodatnie saldo migracji), a także wysokim odsetkiem osób z wykształceniem wyższym (Kopacz-Wyrwał, 2020). Jak wykazały badania W. Kamińskiej (2010), gminy położone w sąsiedztwie Kielc cechują się najwyższym stopniem urbanizacji społecznej, demograficznej, ekonomicznej i przestrzennej, ludność jest tu lepiej wykształcona (niż na pozostałych obszarach wiejskich województwa), a w związku z tym bardziej przedsiębiorcza. Można stwierdzić, że są to wiejskie obszary progresji, cechujące się na ogół stałym trendem wzrostu gospodarczego, wynikającym z pomyślnej realizacji różnorodnych przedsięwzięć społeczno-gospodarczych – które pobudzają lub wzmacniają rozwój ich struktur przestrzennych (Bański, 2008).

Strefy podmiejskie stanowią magnes przyciągający przede wszystkim ludność młodą – jednak już z pewnym doświadczeniem zawodowym oraz dorobkiem ekonomicznym – co prowadzi do rozwoju działalności usługowej na tych obszarach ze względu na niższe (niż w pobliskim mieście) koszty wynajmu lokali (np. biurowych). Ponadto średni czas dojazdu do pracy w mieście zajmuje około 30–40 minut, co zgodne jest z tezą K. Czapiewskiego (2011), że wiejskie obszary sukcesu gospodarczego mają korzystną dostępność czasową do ośrodków miejskich.

Podsumowanie i wnioski

Przeprowadzona analiza wykazała, że procesy depopulacji na obszarach wiejskich województwa świętokrzyskiego są wynikiem oddziaływania wielu czynników i wykazują duże zróżnicowanie przestrzenne. W analizowanych latach były one kształtowane głównie przez ujemny przyrost naturalny, wspomagany ujemnym saldem migracji, a znaczący wzrost roli emigracji zagranicznych zaobserwowano po wejściu Polski w struktury Unii Europejskiej. Ogromny wpływ na obecny stan ww. procesów miały także uwarunkowania historyczne (w tym polityka industrializacji miast i wzrost znaczenia funkcji rolniczych na wsi w okresie gospodarki centralnie sterowanej).

Zdecydowanie mniejsze natężenie (lub/i wolniejsze tempo) negatywnych procesów demograficznych odnotowano w strefie oddziaływania największych miast,

na terenach o dobrze wykształconych funkcjach przemysłowych, usługowych i mieszkaniowych. Duże natężenie (szybkie tempo) zaobserwowano natomiast na obszarach peryferyjnych.

Wyodrębnione wiejskie obszary depopulacyjne w województwie świętokrzyskim to gminy głównie o charakterze rolniczym i dużym odsetku osób bezrobotnych. Na ich terenach istnieją poważne bariery infrastruktury technicznej, niesprzyjające zwiększaniu się na tych terenach liczby prywatnych podmiotów gospodarczych. Ponadto przyczyny wyludniania się tych obszarów miały charakter społeczny i związane były z odpływem przede wszystkim ludności młodej i dobrze wykształconej (z dominacją kobiet) oraz niskim przyrostem naturalnym, co w konsekwencji prowadziło do starzenia się ludności.

Obszary wiejskie nie objęte procesami depopulacyjnymi odznaczały się wysoką gęstością zaludnienia, niskim współczynnikiem obciążenia demograficznego oraz dodatnim saldem migracji, co powodowało „odmładzanie” struktury wiekowej mieszkańców. Na podstawie wcześniejszych badań autorki stwierdzono również, że cechowały się one wysokim odsetkiem osób pracujących, wysokim odsetkiem osób z wykształceniem wyższym i średnim, wysokim poziomem życia oraz wskaźnikiem przedsiębiorczości. Śmiało można stwierdzić, że jest to obszar, który zmierza w kierunku wielofunkcyjnego rozwoju, głównie dzięki dobrze rozwiniętej infrastrukturze.

Na podstawie przeprowadzonej analizy stwierdzono również, że do czynników wypychających mieszkańców obszarów wiejskich województwa świętokrzyskiego (oprócz salda migracji i przyrostu naturalnego) można zaliczyć:

- międzymetropolitarne położenie oraz względną słabość ośrodka regionalnego,
- ograniczoną ofertę pracy dla osób z wykształceniem wyższym i dużymi aspiracjami,
- słaby rozwój gospodarczy – jest to region (na przeważającym obszarze) rolniczy o niewystarczająco rozwiniętej infrastrukturze komunikacyjnej, niedoinwestowanej infrastrukturze medycznej (deficyt lekarzy i innego personelu medycznego) oraz socjalnej,
- konsumpcyjny styl życia, zmianę postaw wobec Kościoła oraz nowe wzorce kulturowe,
- czynniki jakościowe (subiektywne), w tym samorealizacja i indywidualizm,
- opóźnianie małżeństw, a tym samym wzrost popularności związków nieformalnych.

Wymienione determinanty pozwalają więc przyjąć tezę, że na obszarach wiejskich województwa świętokrzyskiego można obserwować symptomy drugiego przejścia demograficznego (van de Kaa, 1994).

Uzyskane wyniki wypukliły bardzo złą sytuację demograficzną i społeczną panującą na świętokrzyskich wsiach należących do najslabiej rozwiniętych obszarów kraju oraz Unii Europejskiej. Szczególną uwagę należy zwrócić na obszary depopulacyjne oraz podjąć działania zmierzające do aktywizacji lokalnych społeczności i podnoszenia kwalifikacji. Brak jakichkolwiek działań – zwłaszcza ze strony władz lokalnych – prowadzić będzie na tych obszarach do pogłębiających się procesów depopulacji i dalszego starzenia się społeczeństwa.

Literatura

- Bański, J. (1999). *Obszary problemowe w rolnictwie Polski*. Prace Geograficzne nr 172. Warszawa: IGiPZ PAN.
- Bański, J. (2008). Problemy demograficzne obszarów wiejskich. *Studia i Raporty IUNG – PIB*, z. 12.
- Bruno, D., Sorando, R., Álvarez-Farizo, B., Castellano, C. et al (2021). Depopulation impacts on ecosystem services in Mediterranean rural areas. *Ecosystem Services*, 52, Elsevier. DOI: 10.1016/j.ecoser.2021.101369
- Czapiewski, K. (2011). Location Matters – analiza zależności pomiędzy dostępnością przestrzenną a sukcesem społeczno-gospodarczym obszarów wiejskich Mazowsza. *Studia Obszarów Wiejskich*, 26, 57–72.
- Długosz, Z. (2001). Próba dynamicznej typologii ruchu ludności w świetle klasyfikacji Webba na przykładzie województwa małopolskiego. W: B. Kortus (red.), *Człowiek i przestrzeń*. Kraków: IGiP UJ, 61–70.
- Duś, E. (2011). Wysokość i struktura dochodów gmin wiejskich, jako miernik stopnia ich peryferyjności. *Studia Obszarów Wiejskich*, 26, 73–74.
- Eberhardt, P. (1989). *Regiony wyludniające się w Polsce*. Prace Geograficzne. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo PAN, 148, 22–23.
- Feser, E., Sweeney, S. (2003). Out-migration, Depopulation and the Geography of U.S. Economic Distress. *International Regional Science Review*, 26 (1).
- Frenkel, I. (1989). *Opinie o wyludnianiu się wsi polskiej*. Warszawa: IRWiR PAN.
- Grabowski, E. (1916). *Wpływ wędrowek na skupianie się ludności w Królestwie Kongresowym (1816–1913)*. Warszawa: skł. gł. w Księgarni E. Wende i S-ka.
- Heffner, K. (2012). Wiejskie rynki pracy w Polsce – kurczące się zasoby czy niewyczerpane rezerwy?. W: W. Kamińska, K. Heffner (red.), *Wiejskie rynki pracy – zasoby, aktywizacja, nowe struktury*. Studia KPZK PAN, t. CXLV, Warszawa. <https://bdl.stat.gov.pl> (dostęp: 2–27.09.2023)
- Johnson K.M., Lichter, D.T. (2019). Rural Depopulation: Growth and Decline Processes over the Past Century. *Rural Sociology*, 1–25.
- Kaa van de Dirk, J. (1994). The second demographic transition revisited: Theories and expectations. W: G. Beets i in. (eds), *Population and family in the Low Countries 1993: Late fertility and other current issues*, NIDI/CBGS Publication. 30. Berwyn, Pennsylvania/Amsterdam: Swets and Zeitlinger, 81–126.
- Kaczmarczyk, P., Okólski, M. (2008). *Economic impacts of migration on Poland and the Baltic states*. Oslo: FAFO.
- Kamińska, W. (2010). *Urbanizacja obszarów wiejskich województwa świętokrzyskiego*. Kielce: IG UJK.
- Kamińska, W. (2016). Współczesne problemy ludnościowe na obszarach wiejskich. *Biuletyn KPZK PAN*, 263.
- Kamińska, W. (2017). Wieloaspektowa ocena procesów starzenia się ludności na obszarach wiejskich w Polsce. *Biuletyn KPZK PAN*, 267, 9–36.
- Kłodziński, M., Dzun, W. (2003). *Aktywizacja wiejskich obszarów problemowych*. Szczecin, Warszawa: IRWiR PAN, KROWiOGŻ AR.
- Kopacz-Wyrwał, I. (2020). *Przedsiębiorczość a warunki życia ludności wiejskiej województwa świętokrzyskiego w latach 2007–2012*. Kielce: Wydawnictwo Uniwersyte-tu Jana Kochanowskiego w Kielcach.
- Kosiński, L. (1967). *Geografia ludności*. Warszawa: PWN.

- Kurek, S. (2008). *Typologia starzenia się ludności Polski w ujęciu przestrzennym*. Kraków: Wydawnictwo Akademii Pedagogicznej.
- Kurek, S. (2014). Przestrzenne zróżnicowanie przemian demograficznych w Polsce w latach 2002–2011. *Space-Society-Economy*, 13, 43–73.
- Kurek, S. (2020). Taksonomiczne zróżnicowanie struktur wieku ludności Polski w układzie miast i gmin w latach 1988–2002 na tle procesu starzenia się ludności. *Studia Demograficzne*, 150 (2), 78–95.
- Mirkin, B., Weinberger, M.B. (2000). *The Demography of Population Ageing. Technical Meeting on Population Ageing and Living Arrangements of Older Persons: Critical Issues and Policy Responses*, Population Division Department of Economic and Social Affairs. New York: United Nations Secretariat.
- Miszczuk, M. (2009). Wpływ suburbanizacji na potencjał dochodowy gmin wiejskich. *Studia Obszarów Wiejskich*, 18, 171–179.
- Okólski, M. (2010). Wyzwania demograficzne Europy i Polski. *Studia Socjologiczne*, 4, 37–78.
- Pięćek, B. (2006). Czy polska wieś się wyludnia? *Wieś i Rolnictwo*, 1, 154–155.
- Pinilla, V., Ayuda, M.S., Sáez, L.A. (2008). Rural Depopulation and the Migration Turn around In Mediterranean Western Europe: A Case Study of Aragon. *Journal of Rural and Community Development*, 3.
- Rosner, A. (red.) (1999). *Typologia wiejskich obszarów problemowych*. Warszawa: IRWiR PAN.
- Rosner, A. (2012). *Zmiany rozkładu przestrzennego zaludnienia obszarów wiejskich. Wiejskie obszary zmniejszające zaludnienie i koncentrujące ludność wiejską*. Warszawa: IRWiR PAN.
- Rosset, E. (1975). *Demografia Polski*. Warszawa: PWN.
- Runge, J. (2007). *Metody badań w geografii społeczno-ekonomicznej – elementy metodologii, wybrane narzędzia badawcze*. Katowice: Wyd. UŚ.
- Seville, J. (1957). *Rural Depopulation in England and Wales*. London, 1851–1951.
- Sofranko, A. (1984). *Internal Migration in the USA the Trend toward Living in Small Towns and Rural Areas*, Hanower: Mitt. Dt. Akad. Stadteb. Landesplan, 28, 2.
- Stanny, M. (2011). Wieś jako przedmiot badań demograficznych. W: M. Halamska (red.), *Wieś jako przedmiot badań naukowych na początku XXI wieku*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Szukalski, P. (2019). Depopulacja – wybrane konsekwencje dla lokalnej polityki społecznej. *Polityka Społeczna*, 10, 10–15.
- Śleszyński, P. (2014). W sprawie prognozy demograficznej i jej niektórych skutków. W: Z. Strzelecki, E. Kowalczyk (red.), *Przemiany ludności w Polsce. Przyszłość demograficzna. Konferencja Jubileuszowa Rządowej Rady Ludnościowej*. Warszawa: Zakład Wydawnictw Statystycznych, 152–156.
- Śleszyński, P. (2016). Lokalne planowanie przestrzenne w gminach wyludniających się. *Biuletyn KPZK PAN*, 263, 61–84.
- Śleszyński, P. (2018). Demograficzne wyzwania rozwoju regionalnego Polski. *Studia KPZK PAN*, 183, 225–247.
- Wakar, W. (1932). *Struktura demograficzna Prus Wschodnich*. W: M. Zawłdzki (red.), *Prusy Wschodnie. Przyszłość i teraźniejszość*. Poznań: Związek Obrony Kresów Zachodnich, 153–202.

Weeb, J.W. (1963). The Natural and Migrational Components of Population Changes in England and Wales 1921–1931. *Economic Geography*, 2.

Zalewski, A. (2005). *Nowe zarządzanie publiczne w polskim samorządzie terytorialnym*. Warszawa: SGH.

Zdrojewski, E.Z. (1976). *Problematyka demograficzna Pomorza Środkowego w latach 1950–1990*. Koszalin: Koszaliński Ośrodek Naukowo-Badawczy.

Iwona Kopacz-Wyrwał, doktor nauk o Ziemi w dyscyplinie geografia, specjalność: geografia społeczno-ekonomiczna, adiunkt w Instytucie Geografii i Nauk o Środowisku Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach. Jej zainteresowania badawcze koncentrują się wokół współczesnych procesów na obszarach wiejskich, ze szczególnym uwzględnieniem warunków życia ludności, rozwoju przedsiębiorczości, turystyki, depopulacji a ostatnio także migracji młodzieży.

Iwona Kopacz-Wyrwał, Ph.D. in Earth Sciences in the field of Geography, specialization in Socio-Economic Geography, associate professor in the Institute of Geography and Environmental Sciences at the Jan Kochanowski University of Kielce. His research interests focus on issues of contemporary processes in rural areas, with particular emphasis on the living conditions of the population, entrepreneurship development, tourism, depopulation and recently youth migration.

ORCID: 0000-0002-9796-3959

e-mail: iwona.kopacz@ujk.edu.pl

